

Balázs Géza

Gyarmathi Sámuel, Erdély legnagyobb nyelvész-orvosa

„Szenvedélye a nyelvészkedés volt.”
„Engem az írásra,
Nyelvállérozásra
Nem a jutalom hív,
Hanem a magyar szív.”
Gyarmathi levele Kazinczyhoz (71)

„Gyarmati Sámuel végzettsége ugyan orvos volt, s hasznosította is tudását pár évig vármegyei főorvosként, majd a Bethlenek udvari orvosi minőségében. De szenvedélye nem a gyógyítás, hanem a nyelvészkedés volt. E téren szerzett magának európai hírnevet.” (3a)

Tehát Gyarmathi Sámuel orvos, tanár és nyelvész, de talán jobb lenne megfordítani: nyelvész és orvos, tanár. Nyelvészeti munkássága nyomot hagyott ugyanis; orvosi és nevelői munkáját, bár főleg abból élt, nem is nagyon kedvelte, sőt egyesek óvták is az egészségüket tőle. A nyelvtudomány történetébe az 1794-ben megjelent *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* című, első magyar rendszeres nyelvtanával és az 1798-ban megjelent *Affinitas*ával írta be nevét. A finnugor nyelvrokonságot a nyelvtani szerkezet összevetésével rokonító munkája alapján Gabelentz német nyelvész őt tartja a nyelvhasználat atyjának. 1816-ban megjelent *Vocabularium...* címkezdetű munkája pedig a magyar nyelv első etimológiai szótárának tekinthető.

Ismerkedjünk meg előbb életének fontosabb állomásaival, a róla rajzolt pályaképekkel, majd pedig ehhez kapcsolódva nyelvtudományi munkásságát mutatom be.

ÉLETÚTJA

Első életrajzírója Kállai Ferenc (6) volt. Az ő adataira épít az összes többi életrajzíró, például M. Nagy Ottó (7). Kismonográfiájának szerzője Gulya János (4), a legújabb összefoglaló értékelés szerzője Gaal György (3). Írásának címe önmagáért beszél: *Erdély legnagyobb orvos-nyelvésze*.

M. Nagy Ottó (7) életrajzi kötetének főbb fejezetei jelzik az életutat:

- Gyarmathi Sámuel származása, családi viszonyai
- Az itthoni tanulóévek
- Bécsi orvosi tanulmányai. Első külföldi utazása
- Gyarmathi első itthoni tevékenységei
- Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere*

- Gyarmathi Sámuel fordítói munkássága
- Gyarmathi külföldi utazása gróf Bethlen Elek kíséretében
- A göttingai évek kezdete (1796. április–október)
- 1796. október végétől 1797. márciusig
- Az 1797. év márciusától az *Affinitas* megjelenéséig
- Gyarmathi mint a zilahi református kollégium első professzora
- A csendes visszavonultság évei
- Gyarmathi végrendelete, halála, temetése

Kolozsvárt született 1751. július 15-én. Ugyanitt halt meg 79 éves korában: 1830. március 4-én agyvérzés (szélütés) következtében. Temetését így írta le M. Nagy (7p):

„Koporsója felett a háznál Császár Sámuel kolozsvári református lelkész tartott március 6-án beszédet; ebben áttekintett az elköltözött öreg tudós pályafutását, különösen a három gróf Bethlen-család körében eltöltött idején, csendes tudományos munkásságán és szeretetreméltó, becsülést érdemelt egyéni jellemvonásain, szelidségén, vidám életszemléletén, alázatos és áldozatkész voltán. Koporsóját a grófi család tagjain kívül a zilahi református kollégium kiküldöttei is körülvették.”

Sírja a kolozsvári házsongárdi temetőben van, a középső sírcsoportban vagy oszlopban, melynek élén az erdélyi református püspökök síremlékei emelkednek. Sírjára, mely Sófalvi Miklós István barátjé mellett van, a Bethlen család babérfüzeses emlékkövet emelt ezzel a felirattal:

Med. Doctor
és
Professor
Gyarmathi
Sámuel

Életét a sokoldalú érdeklődés mellett főként a visszahúzóadás és biztonságos, leginkább a nyelvészeti munkálkodásban való elmélyedés vágya vezette. Bár felkérték megyei orvosnak, ő inkább a családi, házi orvosi, nevelői felkéréseket fogadta el. Élete nagy részét főúri családok körében töltötte. Mint udvari orvos, nevelő, valóságos családtagnak számított.

„A gróf Bethlen-család körében holtig tartó ellátást nyert és élete utolsó két évtizedét is e család körében élte le... A család három nemzedéke ismerte, szerette s a halál is e család köréből szólította ki.” (7a)

Megyei főorvosi felkéréseit vagy csak rövid ideig látta el, vagy elutasította.

Már tanulmányai során folyamatosan felbukkant a nyelvészet (retorika) és orvostudomány iránti érdeklődése. Iskoláit 1757-ben a kolozsvári Református Kollégiumban kezdte, majd két évet a nagyenyedi kollégiumban töltött. 1765-ben Kolozsvárra visszatérve érintette meg először az orvostudomány.

„Tanárai közül a legnevezetesebb dr. Pataki Sámuel (1731–1804) orvos és tanár volt, aki a kollégiumban 1759-től 1794-ig tanított. Tagja volt a (z Erdélyi) Magyar Nyelvművelő Társaságnak, növénytanai kutatásokkal is foglalkozott...” Gyarmathi „Patakit tekintette mintaképének s valószínűleg az ő hatására fedezte fel magában az orvosi pályára való hivatást” (7c), később atyai jóbarátja is lett.

Azután újra Zilahon, majd Nagyenyeden folytatta tanulmányait. Itt kapott ösztöndíjat a bécsi egyetemre, ahol orvosi tanulmányait végezte. Nagyenyedről ismert bécsi tanuló társaságának tagja, András Sámuel (1751–1807) ugyancsak formálhatta nyelvészeti érdeklődését. Az ikafalvi születésű székely nemes, András Sámuel tanulmányai végeztével eleinte Bécsben lett orvos. Itt adta ki 1789 és 1793 között munkáit, köztük máig jelentős anekdotagyűjteményét: *Elmés és mulatságos anekdoták* (Bécs, 1789–1790). Gyarmathi a bécsi gyermek-kórházban végzett gyakorlatok, a himlő elleni oltás tanulása mellett megismerkedett a felvilágosodás tanáival. Valószínűleg itt lépett be a szabadkőművesek közé – további életében ennek a mozgalomnak a tagjai segítettek. Doktori értekezésének címe:

Continuatio praelectionum Haenianctrum, quam dissertationis inauguralis loco adnuente inclita facultate medica in Universitate Vindobonensi adnexis thesibus medico-practicis pro gradu doctoratus legitime consequendo exhibet (Viennae, 1782).

Az ifjú doktort rögtön meghívják Fogarasra vármegyei orvosnak, de ő inkább id. Ráday Gedeon két unokája mellett lesz nevelő Pécelen és Pozsonyban. A Rádayak ajánlólevelével Hont vármegye főorvosa is lehetne, de ő ehelyett is a családi orvosi-nevelői hivatást választotta: a valószínűleg szellemi fogyatékos Rhédey úrfiak mellett, kik hamarosan meg is halnak. Rövid időre elvállalja Hunyad vármegye főorvosi tisztjét, ezután kerül a Bethlen családhoz. 1799-ben két felkérést kapott Közép-Szolnok vármegyében: a főorvosi és a zilahi kollégium első professzori állását. Az utóbbit választotta, de hamarosan kiderült, hogy nincsenek vele megelégedve, s neki sem tetszett a tanári munka, úgyhogy 60. életéhez közeledve, a diákok gúnyolódásait megelégedve 1809-ben visszatért a Bethlen családhoz állandó orvosnak és nevelőnek.

„1810-től kezdve Gyarmathi otthona ismét gróf Bethlen Gergely családjánál volt. Itt mint a család volt orvosa, nyugdíjat és holtig tartó ellátást élvezett. Családtagnak tekintették, akinek gazdag nyelvismérete, tapasztalatai és orvosi tudománya sokféleképpen volt hasznára a grófi család tagjainak. A betegeket gyógyította, a gyermek- vagy ifjú sorban levőket irányította, nyelvekre oktatta és nevelte, a házvezetés és birtokfelügyelet gondját megosztotta, és minden irányú kérdéssel lehetett hozzá tanácsért, útbaigazításért fordulni. Két évtizeddel több időt töltött [...] gróf Bethlen Gergely családja körében, mégpedig főként két helyen: Nagybúnon (Nagyküüllő m.) és Kolozsvárt, ahol a grófi családnak a Belső-Középutcában volt palotája. A nyári időszakot rendszerint a csendes délerdélyi falucskában töltötte a családdal, a téli hónapokat pedig inkább Erdély mozgalmasabb életű, központi fekvésű fővárosában.” (7j)

Életének néhány jellemző eseményébe személyiségeinek megrajzolása kapcsán még bepillantunk.

SZEMÉLYISÉGE

Egy festmény maradt fenn róla, egy jelentéktelen bécsi arcképfestő munkája:

„Valószínűleg bécsi tartózkodása alatt készült egyetlen, ma a zilahi református kollégium tulajdonában levő olajfestésű arcképe, amely magasra fésült hajú, németes öltözetű fiatalembernek ábrázolja, kezében pecsétetes doktori oklevelével” (7d).

Büszke lehetett végzettségére, de a gyakorlati orvoslás csak felületesen érdekelte:

„amilyen kétségtelenül belső hajlam vitte az orvosi pályára (1806-ban pesti látogatása alkalmával Horvát István előtt tett nyilatkozata szerint), éppannyira idegenkedett egész életén át hivatása üzletszerű kihasználásától” (7e).

Gyarmathinak volt egy rövid ideig – valószínűleg egy évig tartó – sikertelen házassága; élete további részében magányos volt.

„1785 elején Enyedre érkezett, ott kezdett orvosi gyakorlatot. Ugyanerre az évre esik körülményeiben teljesen ismeretlen házassága és válása is. Házasságlete igen rövid ideig tarthatott, mert talán még ugyanabban az évben magyarbényei báró Radák Ádám (mh. 1803-ban) alkalmazza két gyámoltja, gróf Rhédey Ádám és Ferenc mellé orvosnak.” (7f)

Különc, s talán emiatt magányos természetére utal egy másik megjegyzés. 1795-ben a Bethlen család a 18 éves Bethlen Eleket külföldi tanulmányútra küldte, s az akkori szokás szerint idősebb mentort és inast fogadtak mellé. A mentor Gyarmathi lett. Az inas, Fogarasi Sámuel később így jellemzi Gyarmathit:

„Tartózkodott akkor ottan egy Gyarmathi Sámuel nevű medicinae doctor, akinek minden foglalatossága az volt, hogy az urakhoz járjon időtölteni, mert az orvoslás mesterségét ő sem szerette, s más sem kívánta őtet használni...”

Fogarasi azt is leírja, hogy a nagyapa, id. Bethlen Pál, nem bírva Gyarmathiban, lelkére kötötte Fogarasinak:

„az unokájára ügyeljek, mert ő bennem bíz, Gyarmathiban pedig legkisebbet sem. [...] Arra is intett, hogy akármilyen betegek leszünk, a Gyarmathi doktor kiúrájával ne éljünk, mert nem tud az orvoslához. Ezt is mondá: Vigyázzon kend magára, mert kend szép formájú ifjú, Gyarmathiról pedig az a hír, hogy ő sodomita volna. Erre nézve csak azt jegyzem meg, hogy egész együttléltünk alatt ezen bűnnek legkisebb jelét sem tapasztaltam Gyarmathiban, talán csak hogy olyan asszonyi puhaságú férjfiúnak látszott, arról gyanakodtak reá” (2a).

Gyarmathi Sámuel sajátos eltulajdonítási botrányba is keveredett. Valószínűleg nevelési célból, de lehet, hogy anyagiak reményében két német ifjúsági könyvet adott ki magyarul. 1793-ban Kolozsvárt jelentette meg Joachim Heinrich Campe könyvét *Ámérikáknak fel-találásáról, a gyermekek és az ifjak kedvéért...* címmel, majd 1794-ben az *Ifjabik Robinzon, mely, a gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos multságokra...* íratott. Itt feltüntette magát fordítóként, de kiderült, hogy Gelei József jászberényi tanár már 1787-ben lefordította a művet, és Gyarmathi a szöveget kissé átalakítva átvette...

Gyarmathi személyiségét kapcsolatai, szellemi köre nagymértékben befolyásolhatta. András Sámuel barátjáról, az első magyar anekdotagyűjtőről már szó esett – aki egyébként a magyar írásról is értekezett. Göttingeni tartózkodásának idején ugyanott diákoskodott Bolyai Farkas. A Bethlen család nyári pihenőhelyén, a Nagykükküllő (ma Maros) megyei nagybúni kastélyban kötött barátságot Döbrentei Gáborral, aki a közeli Oláhandrásfalván (ma Székelyandrásfalva) tartózkodott; Döbrentei révén pedig Kazinczyval is megismerkedett, levelezett. Döbrentei egyik levelében (Marosnémeti, 1820. augusztus 20.) így jellemzi Kazinczynak Gyarmathit:

„Itt kaptam az öreg Dr. Gyarmathyt. Gr. Bethlen Gergelyék Mehádiára mentekben ötet Németiben hagyták. A' 70 esztendő ember most éppen olly eleven, mint láttad. De őt semmi többé nem érdeklí, csak a' szőgércsélés (!)” (7o).

M. Nagy (7k) életrajzában részletező, szép leírást kapunk Döbrentei, Kazinczy és Gyarmathi viszonyáról, amely rávilágít a korabeli főúri udvarokban folyó színes művelődési tevékenységre:

„Gyarmathi cikkeket is írt a Döbrentei szerkesztésében megjelent Erdélyi Múzeum számára, 1812-ben a telegráfról és a szentbernáthegyi kolostorról, de ezek a cikkek ismeretlen okból nem jelentek meg. Gyarmathi Kazinczyval is Döbrentei útján került közelebbi ismeretségbe és levelezésbe. Kazinczy ismeretségükig idegenkedve nézte Gyarmathi nyelvészeti működését. Egyenesen azt mondhatjuk, hogy lenézte. Geleji Katona István követőjének tartotta, filológiai érzékét és ízlését kétségbe vonta, grammatikáját rossznak, »unphilosophisch«-nak nevezte. Kazinczy lenéző és barátságtalan véleményét Kölcsey Ferenc is osztotta.

Döbrentei vállalta a közvetítő szerepét Gyarmathi és Kazinczy között és azt ügyes tapintattal, sikeresen végre is hajtotta. Tolmácsolta Kazinczynak Gyarmathi üdvözlét és beszámolt közös foglalatosságukról: »Az én igen kedves vén Grammatikus Barátom, Doctor Gyarmathi Sámuel, tőlem 1½ órányira lakik, tiszteli a' Tekintetes Urat, 's arra kéré, irjam meg, hogy már régtől fogva tisztelője az én Széphalmyimnak. Egy egy hétig is elvagon nálunk. Machbethemet együtt nézők által

's grammatizáltuk. Elolvasám előtte az én, 's tudom mások előtt is halhatatlan episztolákat, melyeket én Széphalomról kaptam. Csodálta azokat, 's illy magasra még egy Magyar Író sem emelkedett, monda a gróf Török Lajoshoz írott hallására.« Kazinczy tartózkodó és szerénykedő válaszában közvetve küldte »szíves idvezlését« Gyarmathinak, »a tiszteletet érdemlő nagy embernek«. Döbrentei továbbra sem fáradt el a két férfiú közötti kapcsolat építésében, a légkör kedvezővételének munkájában. Újból és újból emlegette leveleiben Gyarmathit, akivel »igen jó idöket« tölt...”

Kazinczy erdélyi utazása során személyesen is megismerkedett Gyarmathival, aki egyébként több Kazinczy-művet kijavított, stilizált, magyarosított, s ezeken Kazinczy nem sértődött meg.

„Néhány napi oláhandrásfalvi időzés után Kazinczy átlátogatott egy délután Nagybúnra gróf Bethlen Gergelyhez és népes családjához. E látogatás emlékeképpen képet kapunk Kazinczytól Nagybúnról és dr. Gyarmathi ottani foglalkozásáról. »Nem csuda, hogy Dr. Gyarmathi úr Nagy-Búnon élni szeret. A hely szűk és görbe szögben fekszik. A régi építésű kastély mellett két a sűrű tölgyes, s ennek magas tetőjén, a capai sík felé, egy pavillont állíta a hely egykori asszonya, Wesselényi Anna... Az elzárt táj, s a régi sok épületekkel megrakott udvar, egyez szeretetreméltó urának s szeretetreméltó barátjának lelkével. Itt jár ez (t. i. Gyarmathi), füveket szed herbáriuma gazdagítására, a falusiak gyermekeik közé vonul a fűbe, enyélg vélők, oktatja őket s neveti, midőn némely vendég felakad, hogy magát gyermekké teszi ezekkel nevetőit. Nyugodjanak egykor hamvai a kedvelt hely árnyékában!«” (7m)

Gyarmathi játékos jellemére utal az az emlékezés, mely szerint szeretett csak „e” hangokkal beszélni, írt csupa e-betűs leveleket, magát egyenesen a *Meszes hegy vén mesterének* (Szilágy megye) nevezte (3a). Kazinczy 1817. május 14-én Kölcseynek írt levelében így jellemzi:

„Gyarmathinál szeretetreméltóbb öreget nem lehet képzelni. Leteve a' M(agyar) Grammaticáról, csak botanicus, 's Rousseaui bölcs. Voltam vele 's igen megszerettem” (7m).

GYARMATHI NYELVÉSZETI TEVÉKENYSÉGE

A XVIII. század végén a „nyelvészkedés” kedvelt tevékenység volt. Akkoriban a nyelvészkedésen a nyelv pallérozását (mai értelemben vett nyelvművelést, stilisztikát), nyelvtan írását (mai értelemben grammatikát), valamint nyelvtörténeti búvárkodást (nyelvtörténetet, összehasonlító nyelvészetet) értettek. Gyarmathi eleinte orvosi elfoglaltságából fennmaradt idejét fordította nyelvészeti munkái készítésére, s azután jobbára már csak nyelvészettel foglalkozott. Nyelvi érdeklődésének, tanulmányainak készítését *Nyelvmesterének* bevezetőjében így indokolja:

„fordítottam egynehány esztendőktől fogva mulató óráimat, szeretett Nemzetem betses Nyelve pallérozására” (7g).

1794-ben jelenik meg *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* című könyve (Melly irattatott Gyarmathi Sámuel N[emes] Hunyad Vármegye Orvossa által. Kolozsváratt és Szebenben).

A könyv címlapján ugyan még Hunyad vármegye orvosaként szerepel a szerző, de a könyvnek az új írásmódot tárgyaló részéből is arra következtethetünk, hogy Gyarmathi a könyv nyomtatásakor annak nyomtatási helyén, Kolozsvárt tartózkodott (7h). A 700 oldalas, 100 paragrafusból álló nyelvtan három részből áll: I. A kimondásról és helyesírásról; II. Etimológia, eredetvévés; III. Az öszverakásról (Mondattan). A 101. paragrafus: frazeológiai (állandósult szókapcsolati) „Kis szótár”. Gulya János (4a, d) így értékeli:

„Gyönyörű írás Gyarmathi Nyelvmestere! [...] bárhol ütjük is fel, mindenütt találunk benne valami megcsodálni valót. [...] A legszebb benne mégis: szemlélete és módszere.”

Majd így összegezz:

„Nyelvmestere azonban akár így, akár úgy, mindenképpen a magyar és az egyetemes nyelvtudomány egyik prominens örökbecsű alkotása.”

Gyarmathi fölfedezi a nyelv rendszerszerűségét, a magyar nyelv törvényeit, és nem a latinból indul ki, hanem a magyar nyelv természetéből (4b). Munkája az első magyar mondat, mely emlékeztet az ágrajzzal élő, a mai mondat szerkezetét kifejező nyelvtani leírásra (4c). Gyarmathi a filozófiai-logikai alapú kartézianus felfogás nyomán kereste az egyetemes nyelvtani alapelveket, s ezeket tíz törvényben fogalmazta meg, majd pedig az egyedi, különleges megoldásokat, ezek alapján megállapítja, hogy a magyar nyelv:

„Napkeleti Nyelv, melyre nézve különbözik is nagyon az Európaiaktól”, de az előbbiekkal, a „napkeletiekkel” „sok dolgokban hasonló”.

Ezek a sorok pedig az ugyancsak a korban születő tipológiai (jellemző nyelvi sajátosságokat csoportosító) elgondolásokkal rokoníthatók.

1797–1798-ban latinul írja meg Gyarmathi talán legismertebb művét, az 1799-ben Göttingában megjelent *Affinitas*. Teljes címe:

Affinitas Lingvae Hvgaricae cvm Lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorvm Tataricarvm et Slavicarvm cvm Hvgarica comparata.

Másodszor 1968-ban Amerikában, Bloomingtonban jelent meg hasonmás kiadásban Zsirai Miklós előszavával. 1983-ban pedig angolul is napvilágot látott. A mű, megjelenésének 200. évfordulóján, 1999-ben jelent meg először magyarul Koszorus István (első rész) fordításának felhasználásával Constantinovitsné Vladár Zsuzsa fordításában, Szij Enikő szerkesztésében. A magyar cím:

Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel. Továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójezékei.

A szerző: Gyarmathi Sámuel orvosdoktor és a Göttingai Tudós Társaság levelező tagja, valamint a természetbúvárok jénai társaságának tagja.

Az *Affinitas* szerkezetileg három részre és függelékre tagolódik. Az első rész a lapp és finn, a második az észt, a harmadik a vogul, votják, cseremisiz, permi, zürjén, mordvin nyelvet veti össze a magyarral. Másként: a mű két affinitásból (rokonságból), egy observationesből (megfigyelésekből) és három appendixből (függelékéből) áll. 1770-ben Sajnovics csak a lapp és a magyar kapcsolatát írta le. Gyarmathi több finnugor nyelvet számításba vesz, és különösen a nyelvtani szerkezetek összevetésével bizonyítja a rokonságot. Lapp rokonság helyett finnugor rokonságról ír. A további, például török és szláv eredetű szavakat kölcsönzés eredményének tartja. A „keleti” rokonság helyett az „északi” nyelvrokonságot vallja. Ennek bizonyítékai Gulya (4e) könyvében P. Balázs János fordításában a következők:

- a főnevek és melléknevek végződése;
- a (fő)névragozás és a melléknév fokozásának hasonlósága;
- a névmások, névszók, névutók személyi hovatartozását kifejező elemek (birtokos személyjelek);
- a birtokjelek;
- az igeragozás, igeképzés;
- a határozószók, névutók természete;
- a szavaknak mondati szerkesztése;
- nagy számú szókincsbeli egyezés (mely érv csak utolsóként jöhet számításba);
- Bibliai szövegek összehasonlítása,

„mely módon a legtöbb szó hasonlítása sokkal könnyebb és világosabb, mint szótárak és grammatikák segítségével”.

És szó van még a számnevek, a létige és az igenevek megvizsgálásáról is. Gyarmathi munkája csakhamar, már az ő korában az egyetemes nyelvtudomány része lett:

„Gyarmathi Affinitását a kornak szinte minden kompetens szakember kiválósága, a kor összes vezető tudósa ismerte, és klasszikusnak kijáró elismeréssel nyilatkozott róla. (Magyar nyelvészeti mű ilyen publicitást a létrejöttét követően a kortársaktól azóta se kapott...)”, írta Gulya János (4f).

És ezek után Gyarmathi visszatér Erdélybe, tudományos pályájának íve hanyatlak, egy ideig még Zilahon tevékenykedik, majd visszavonul.

1816-ban jelenik meg éveken át szerkesztgetett szótára ezzel a kétnyelvű címmel:

Vocabularium, in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum lingvarum vocabula collegit S. Gy. / Szótár, melyben sok magyar szóhoz hasonló hangú [hangú!] idegen nyelvbéli szót rendbe szedett Gyarmathi Sámuel orvos doktor és a Göttingai Tudós Társaság tagja (Bétsben, Zweck Bertalan betűivel).

A 100 lapos könyv az *Affinitas* folytatása, az ott több helyen tárgyalt jövevényszavakat összegzi és újakkal egészíti ki. A *Vocabularium* tehát az idegen eredetű (török, tatár, szláv, német, francia, olasz) szavak magyarba kerülését vizsgálja. 5000 magyar szó 57 nyelvbéli megfelelőjét vonultatja fel – ezért ezt a szótárt tarthatjuk a magyar nyelv első etimológiai

(szóeredet-kutató) szótárának. Az 57 nyelvben értelemszerűen a román is benne volt, kiderül egy leveléből: 1797-ben a jénai Büttnernek kívánja eljuttatni a dr. Pataki Sámuel orvosnál, kolozsvári tanáránál, későbbi atyai jóbarátjánál lévő *Oláh Grammatikát* (7i).

„A könyvből 94 lapot foglal magában a tulajdonképpen szótár, amelyben betűrendben mindenütt a magyar szavakat találjuk elül, utána a különböző nyelvbéli megfelelőket. A nyelvjárásokat és a kisebb finn-ugor nyelveket is figyelembe véve, Gyarmathi 57 nyelvből merítette a szótár anyagát. [...] A könyv végén levő Toldalékban elsőször Erdélyben gyűjtött Székely szokat ad, amelyeket Karácson Sámuel udvarhelyi professzor gyűjtetett székely diákjai által...” (7n)

Gyarmathi bevezetőjében így ír erről:

„Nyelvünk mivelésibe fáradozó Hazánk Fiai tudom jó szívvel által olvassák e' kis Székely gyűjteményt, mert ha minden vidéke két Magyar Hazánknak a' maga Provinciálismussait így felkurházná; ugy hamar elkészíthetnék ama' rég várt Magyar Idioticont, melyet oh bár még életembe végig olvashatnék, vagy kidolgozásába magam is ségédkezhetnék” (7n).

A gyűjtemény *Supplementum* című részében közöl néhány száz „túrhetetlen idegen szót” (7n), mely mai szemmel – csakúgy, mint Kazinczy műveinek nyelvi javítása (választékosítása) – nyelv művelői tevékenységet mutat.

Bár Gyarmathi a magyar orvosi nyelvvel kiemelten nem foglalkozott (doktori értekezését latinul írta), műveiből a magyar orvosi nyelv számos szava, kifejezése adatolható. Mutatványképpen kigyűjtöttem a hét finnugor (illetve annak tekintett) nyelvből való orvosi nyelvi rokonításokat:

fül, fő (fej), uj (ujj), aluszom, ájulok, hát, étlen, bél, segg, nyelv, halál, kéz, orr, mony (tojás), szem, ször (szőr), láb, vér, szív, egészséges (lat. sanus! csak zürjén, mordvin hasonlóság), ködök (köldök), has (5a).

ZÁRSZÓ

1824. „július 6-án, barátja, Szilágyi Ferenc kollégiumi teológiai professzor jelenlétében írásba foglalja végakarátát, amelyet a jelenlevő barát tanúként ír alá. Ebben a végrendeletében Zilahon kamatra kihelyezett összes pénzét, ugyanott levő házát, ládáit, abban található ingóságait (elsősorban könyveit és emléktárgyait), németi pincéjét és egyéb hasznavehető vagyontát a zilahi református kollégiumra hagyta.” (7o)

Az 1860-as években

„a berlini tudományos akadémia érdeklődött szobra iránt, hogy szoborgyűjteményében felállítsa. Szobor máig sem őrzi emlékét, mindössze szülővárosa nevezett el róla utcát nemrégiben. De munkássága termékenyítő volt és az is marad azok számára, akik nemzetünkért hűséggel kívánnak dolgozni” (7b).

Születése 230. évfordulóján Szabó T. Attila, a kiemelkedő erdélyi nyelvész, Gyarmathi tudománytörténeti jelentőségét így foglalta össze:

„a) Az Okoskodva tanító magyar nyelvmesterben Gyarmathi megteremtette az első olyan magyar leíró nyelvtant, amely a magyar nyelv rendszerét a latin nyelvtől függetlenül s különleges nyelvi sajátosságok figyelembevételével mutatja be; b) Nagyon józan, nyelvi tényekre alapított szemlélettel közelítette meg Gyarmathi a nyelvi kölcsönhatás kérdését is, mikor a Vocabulariumban a környező nyelvekből a magyarba bekerült jövevényszó-anyagot tárgyilagosan megjelölte; c) E két, csak a magyar nyelvtudomány története szempontjából jelentős érdemén túl Gyarmathi az Affinitással egyetemes vonatkozásban is úttörő személyiség: az összehasonlító nyelvtudomány módszerének kezdeményezői közé tartozik” (1).

IRODALOM

1. B. S. Gyarmathi Sámuel emlékezete In: Romániai magyar irodalmi lexikon 2. köt. Főszerk.: Balogh Edgár. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó 1991. (Letöltés: <https://lexikon.kriterion.ro/szavak/1272/>.)
2. Fogarasi Sámuel *Marosvásárhely és Göttinga* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó 1974:154–5.
3. Gaal György *Erdély legnagyobb orvos-nyelvésze: Gyarmathi Sámuel születése 260. évfordulójára* Orvostudományi Értesítő 2011;84/1:45–61(a), valamint: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* LV/2:95–118.
4. Gulya János *Gyarmathi Sámuel. A múlt magyar tudósai* Budapest, Akadémiai Kiadó 1978:79(a), 84(b), 87(c), 110(d), 153–4(e), 172–3(f).
5. Gyarmathi Sámuel *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel, továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei (1799)* Latinból magyarra fordította: Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorus István. Szerkesztette: Szij Enikő. Budapest, Tinta Könyvkiadó 1999:182–204.
6. Kállai Ferenc *Orvos Gyarmathi Sámuel „élete” leírása* Nemzeti Társalkodó 1832:193–202.
7. M. Nagy Ottó *Gyarmathi Sámuel élete és munkássága* Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, Kolozsvár, Erdélyi tudományos füzetek 1944;182:6(a), 7(b), 8–9(c), 13(d), 13–4(e), 14(f), 17(g), 23(h), 35(i), 60(j), 61(k), 64(l), 65(m), 67(n), 69(o), 71(p).

„A' származati tisztaság a' szók' eredetiségét vagy honiasságát veszi figyelemre; s' általán véve minden olly szót kizár, melly a' nemzetiességgel eredete, vagy gyanús szerkezete miatt összeüt-közik.”

(Szvorényi József, 1846)